

Advokatene Myhr Førde Kristensen Hanssen og Sætren
v/ advokat Olav Chr. Myhr
Tullingsgate 6
0166 Oslo

Deres ref.:

Vår ref.: 2008/794
MAB WESE 521.4

Dato: 30.06 2009

Norges Turbileierforbund – konkurranseloven §§ 12 og 29 jf. § 10 – vedtak om pålegg om opphør og overtredelsesgebyr

1 Innledning

- (1) Det vises til Konkurransetilsynets varsel om overtredelsesgebyr og pålegg om opphør av 17. mars 2009, Norges Turbileierforbunds merknader til varselet av 17. april 2009, samt øvrig korrespondanse i anledning saken.
- (2) Konkurransetilsynet har kommet til at Norges Turbileierforbund gjennom sitt medlemsblad og i et medlemsmøte har oppfordret sine medlemmer til å øke prisene på turbiltjenester. Oppfordringene er etter Konkurransetilsynets oppfatning en konkurransebegrensende beslutning av en sammenslutning av foretak i strid med konkurranseloven¹ § 10.
- (3) Konkurransetilsynet har ikke funnet at det fremkommer noe i merknadene fra Norges Turbileierforbund (også benevnt tilsvaret) som endrer den foreløpige konklusjonen i varselet.
- (4) Konkurransetilsynet har i medhold av konkurranseloven § 29 jf. § 10 besluttet å ilegge Norges Turbileierforbund et overtredelsesgebyr på 400 000 kroner for overtredelsen. I tillegg pålegges forbundet å opphøre med oppfordringer om prisøkning på turbiltjenester til sine medlemmer, jf. §§ 12 og 10.
- (5) Konkurransetilsynet skal i henhold til EØS-konkurranseloven² § 6 første ledd også anvende EØS-avtalen artikkel 53 i tilfeller hvor samhandelen mellom Norge og andre EØS-land er påvirket merkbart. Det legges til grunn at samhandelen ikke er merkbart påvirket i denne saken. EØS-avtalen artikkel 53 kommer således ikke til anvendelse.

¹ Lov av 5. mars 2004 nr. 12 om konkurranse mellom foretak og kontroll med foretakssammenslutninger.

² Lov av 5. mars 2004 nr. 11 om gjennomføring og kontroll av EØS-avtalens konkurranseregler.

2 Sakens bakgrunn

2.1 Nærmere om Norges Turbileierforbund

- (6) Norges Turbileierforbund (org. nr. 982 160 952) (heretter NTEF) er en bransjeorganisasjon for turbilbransjen. Organisasjonen er lokalisert i Oslo, og foreningen har omkring 170 medlemmer over hele landet. Medlemsmassen består av både små og større foretak.³ NTEFs formål er ifølge forbundets vedtekter § 2:

- a. arbeide for sunne konkurranseforhold innen turbilbransjen
- b. arbeide for en fri, og offentlig uavhengig turbiltransport Norge
- c. styrke medlemmenes konkurransevne
- d. ivareta medlemmenes interesser overfor offentlige og private instanser
- e. opprettholde, og utvikle kontakt og samarbeid med beslektede bransjer og organer i Norge, og internasjonalt

Vedlegg 1: NTEFs vedtekter

- (7) Formann i NTEF Steinar Johansen Stenvaag er også ansvarlig redaktør for medlemsbladet "Norsk Turbil". Bladet har et opplag på 400 eksemplarer, og blir sendt gratis til alle medlemmer av NTEF. "Norsk Turbil" er ikke offentlig tilgjengelig, men etter det opplyste distribueres det i tillegg til ikke-medlemmer i forbindelse med forbundets vervekampanjer. I den relevante tidsperioden (januar 2007- november 2008) ble det utgitt 6 utgaver av "Norsk Turbil", det vil si 3 utgaver i 2007 og 3 utgaver i 2008. Styremedlem i NTEF, Dag Oppegaard, er redaktør av "Norsk Turbil". Han er også eier og daglig leder av medlemsforetaket Moss Turbiler AS.

2.2 Konkurransetilsynets saksbehandling

- (8) Konkurransetilsynet mottok i april 2008 et anonymt tips vedrørende et mulig prissamarbeid innenfor turbilbransjen. Tipser tok først kontakt med tilsynet per telefon, og sendte deretter inn kopi av artikler som har stått på trykk i "Norsk Turbil".
- (9) Etter begjæring fra Konkurransetilsynet avsa Bergen tingrett 18. november 2008 beslutning om bevissikring hos NTEF og Moss Turbiler AS i medhold av konkurranseloven § 25. Bevissikring ble gjennomført hos de nevnte aktører 25. november 2008. Det ble tatt beslag i dokumenter og elektronisk lagret materiale.
- (10) Det ble gjennomført forklaringsopptak 17. desember 2008 av henholdsvis Dag Oppegaard (heretter Oppegaard) og Steinar Johansen Stenvaag (heretter Stenvaag).

Vedlegg 2: Protokoll fra forklaringsopptak med Dag Oppegaard, 17. desember 2008

Vedlegg 3: Protokoll fra forklaringsopptak med Steinar Johansen Stenvaag, 17. desember 2008

³ En optelling av medlemslisten referert på NTEFs nettsider viser at det er 174 medlemmer i NTEF. Listen kan imidlertid inneholde enkelte dobbeltføringer. Optellingen fant sted i mai 2009.

- (11) Beslutningen om bevissikring ble påanket av NTEF til Gulating lagmannsrett 9. november 2008.⁴ Anken ble avvist av lagmannsretten ved kjennelse 16. januar 2009.
- (12) Konkurransetilsynet sendte varsel om vedtak til NTEF 17. mars 2009, med frist for å inngi merknader 17. april 2009. NTEF oversendte tilsvaret 17. april 2009.
- (13) I tillegg oversendte Konkurransetilsynet 13. mai 2009 en oversikt over turvognløyver til NTEF for kommentarer, jf. nedenfor under punkt 4.2.3. Det ble videre avholdt telefonmøte mellom NTEF og Konkurransetilsynet 24. juni 2009. I møtet ble NTEFs merknader til varselet utdypet muntlig.

2.3 NTEFs merknader til varselet

- (14) Det gis her en kort redegjørelse for NTEFs merknader til varselet (tilsvaret). For øvrig behandles flere av anførselene løpende i vedtaket.
- (15) NTEF anfører prinsipalt at varselet er urettmessig og bygger på feil faktisk og juridisk grunnlag. NTEF kan ifølge forbundet ikke gjøres ansvarlig for anbefalinger som ytres i et magasin innenfor rammen av redaktørens frihet. Dette må gjelde selv om magasinet er tilknyttet NTEF. Det gjøres videre gjeldende at anbefalingene om prisøkning på turbiltjenester aldri har blitt vedtatt av forbundets styre eller generalforsamling.
- (16) Subsidiært anføres det at anbefalingene kun er generell bedriftsøkonomisk voksenopplæring for medlemmer, på lik linje med pensum til dagens obligatoriske løyvekurs. NTEF hevder på denne bakgrunn at anbefalingene om prisøkning ikke hadde til formål å begrense konkurransen. NTEF anfører videre, under henvisning til EF-domstolens sak *Hüls AG mot Kommisjonen*⁵, at Konkurransetilsynet ikke har sannsynliggjort konkurransebegrensende virkning i markedet.
- (17) Videre gjøres det gjeldende at selv om anbefalingene skulle anses som en beslutning, så ligger denne klart innenfor det som i tilsvaret betegnes som ”bagatelldirektivets ramme.” Markedet er stort og omfatter ifølge NTEF alt fra persontransport i snever forstand til reiseliv i videste betydning. NTEF er en ubetydelig aktør i dette markedet. Videre er markedet, ifølge NTEF, styrt av større markedskrefter.
- (18) Det anføres også at anbefalingen uansett faller inn under unntaket i konkurranselovens § 10 tredje ledd.
- (19) NTEF er videre av den oppfatning at utmålingen baserer seg på et uforholdsmessig og urimelig grunnlag.

⁴ Feilskrift for 9. desember 2008.

⁵ Sak C-199/92 P [1999] ECR I-4287.

2.4 Nærmere beskrivelse av NTEFs oppfordringer om prisøkning på turbiltjenester

2.4.1 Innledning

- (20) Det vil i det følgende redegjøres for NTEFs oppfordringer til medlemmene om å øke prisene på sine tjenester. Redegjørelsen er basert på materialet beslaglagt under bevissikringer hos NTEF og Moss Turbiler AS, samt forklaringsopptak av Stenvaag og Oppegaard.

2.4.2 Nærmere om oppfordringene i "Norsk Turbil"

- (21) I "Norsk Turbil" nr. 1/07 skrev Stenvaag på lederplass:

"[...] Samarbeid må til. Og solidaritet. Tenk om NTEF-medlemmene kunne få til et forpliktende samarbeide uten å trække i hverandres bed og ødelegge for hverandre og uten å stjele kunder fra hverandre!"

Bare tenk på de prisene vi kjører for! Mange av oss kjører for omtrent det samme som drosjene har av takster. Og det henger sammen med at det alltid er en av oss som trenger penger og akkurat der og da er villig til å kjøre for knapper og glansbilder. Kanskje det hadde vært en ide om vi lagde oss noen "takst-prinsipper" og lovet hverandre at vi ikke svikter hverandre med mer en 10-15 % rabatt. Enhver som kan tenke logisk, forstår at den måten markedet fungerer på i dag, er ødeleggende for oss alle."

Vedlegg 4: Leder med tittelen "Frem for samarbeid", "Norsk Turbil" nr. 1/07

- (22) I samme utgave av medlemsbladet finner man en artikkel med tittelen "Skal vi kjøre for aktører som kun ønsker å presse prisene våre nedover?". Artikkelen er skrevet av Oppegaard og omhandler turoperatører som presser prisene på turbilkjøring. Turoperatøren MIKI Travel er brukt som eksempel. Det pekes både på hvilken driftsmargin turbilene bør operere med, og hva som bør anses som laveste dagspris. Det blir uttalt at:

"Vi ønsker med denne artikkelen fra forbundets side å sette fingeren på at vi må stå sammen for å oppnå levelige vilkår i vår bransje."

[...]

Burde ikke vår bransje i hvert fall kunne operere med en driftmargin på 20%? I så fall burde ingen ta på seg oppdrag med en dagspris på under 4500,- eks mva. Selv det er kanskje for lavt. For å oppnå en tilfredsstillende resultatgrad med tanke på fornyelse av materiell og en fornuftig inntekt for eieren burde resultatgraden snarere ligge på 30 %. Tar vi da utgangspunkt i en MIKI-tur burde dagsprisene ligge på 4875,- + mva. I tillegg burde selvfølgelig kunden betale for våre direkte utlegg til bom, - ferge, - og lufthavnavgifter.

[...]

Alle busser registrert etter 2000 skal ha slikt [sikkerhetsbelter]⁶ installert. Klarer vi å heve prisene for denne gruppen er vi i hvert fall et stykke på vei."

⁶ Konkurransetilsynets merknad

Vedlegg 5: Artikkel med tittelen "Skal vi kjøre for aktører som kun ønsker å presse prisene våre nedover?", "Norsk Turbil" nr. 1/07 side 11

- (23) I en påfølgende artikkel i "Norsk Turbil" nr. 2/07 ble medlemmene igjen oppfordret til å øke prisene. Artikkelen har overskriften "*Det nytter å stå sammen!*", og omhandler kjøringen for MIKI Travel som var omtalt i forrige utgave av bladet. Etter det opplyste har MIKI Travel fått problemer med å skaffe tilstrekkelig antall busser.

"Så vidt vi har kunnet bringe fram har MIKI Travel fått gjennomført sine turer med bl.a Sporveisbussenes Turbiler, men da til priser som mer harmonerer med det markedet bør ha.

[...]

Det er gledelig at våre oppfordringer fra NTEF ser ut til å virke, og vi bør fortsette og fronte forbundet mot urimelige rammevilkår i bransjen! Selvfølgelig hadde vi håpet at alle aktører sto sammen, og unnlot å kjøre for de verste turoperatørene, men det ser i hvertfall ut som vi har bidratt til litt mer klarsynthet og bedre priser.

STÅ PÅ OG KJØR DER DU FÅR FORNUFTIG BETALT!"

Vedlegg 6: Artikkel med tittelen "Det nytter å stå sammen!", "Norsk Turbil" nr. 2/07 side 11

- (24) I tillegg til generelle oppfordringer om å heve prisene, har NTEF ved flere anledninger fremsatt konkrete talleksempler med hensyn til hvilken pris medlemmene bør ta for sine tjenester. "Norsk Turbil" 2/07 inneholder eksempelvis en artikkel med overskriften "*Femhundringen*", skrevet av Oppegaard. I artikkelen oppfordres medlemmene til å øke prisene med 500 kroner på alle oppdrag:

"I denne utgaven lanserer vi et begrep som vi har kalt for "FEMHUNDRINGEN", noe så enkelt som at vi oppfordrer våre medlemmer til å heve prisene med 500,- kroner på alle oppdrag!

[...]

Klarer vi å legge på 2 "FEMHUNDRINGER" skal alle se at dette snart blir svært spennende butikk!!!! MEN, dette klarer vi bare sammen og dersom vi setter fokus på dette!

[...]

Tenk om vi kunne bli enige om at vi faktisk må heve prisene våre? Tenk om vi kunne bli enige om å verne om bransjens særegenheter? Tenk om vi kunne konkurrere på service, renhold og "myke" verdier i stedet for på pris?

Vi skal ikke drive prissamarbeid, da får vi Konkurransetilsynet på nakken! Hver enkelt turbileier må selv bestemme sine priser. Men NTEF oppfordrer alle medlemmer til å rekalkulere sine priser. Vi mener dagens prisnivå er overmodent for en justering! "

Vedlegg 7: Artikkel med tittelen "Femhundringen", "Norsk Turbil" nr. 2/07 side 16

2.4.3 Felles kalkulasjonsmodell for utregning av priser, og oppfordringer fremsatt på medlemsmøte og i generalforsamling

- (25) NTEF har videre laget en kalkulasjonsmodell for utregning av priser på turbiloppdrag. Modellen er utarbeidet av Oppegaard. Steenvaags innkalling til styremøte i NTEF 2. november 2007 viser at Oppegaard ønsket å legge kalkulasjonsmodellen frem for styret før den ble presentert for medlemmene. Innkallingen inneholdt blant annet følgende punkt forfattet av Oppegaard:

"Skal vi til våre medlemmer gå ut med veiledende priser for 2008. Er opptatt av at vi får opp prisene i bransjen!! Jeg kan presentere et regneprogram jeg har laget."

Vedlegg 8: E-post av 2. november 2007 fra Steinar Johansen Stenvaag til styret i NTEF

- (26) Oppegaard har i forklaringsopptaket 17. desember 2008 bekreftet at modellen ble fremlagt for styret før den ble presentert for medlemmene.
- (27) Ifølge Oppegaards forklaring forelå det ikke en formell beslutning fra styrets side om å gå ut med veiledende priser. Ingen i styret skal imidlertid ha protestert mot å utgi veiledende priser. I protokollen fra forklaringsopptaket med Oppegaard 17. desember 2008 fremgår følgende:

"Oppegaard ble forelagt artikkel fra "Norsk Turbil" nr 3/07, hvor det fremgår at "styret har derfor besluttet å gå ut med veiledende priser for 2008". Oppegaard opplyser at dette ikke er protokollført som en beslutning etter styremøtet, og at det derfor ikke ble foretatt en beslutning om dette i styret. Begrepet "besluttet" er benyttet av Oppegaard i artikkelen, men ordet "besluttet" kunne vært tonet ned, her kunne man brukt et annet ord. [...] Selv om styret i NTEF ikke foretok en formell beslutning om å presentere kalkulasjonsmodellen for medlemmene, så var det heller ingen i styret i NTEF som sa at dette kunne man ikke gjøre."

- (28) Videre fremgår følgende av protokollen:

"Oppegaard presenterte kalkulasjonsmodellen på et styremøte i NTEF for ca et år siden, på slutten av 2007. Responsen i styret var at dette var spennende, det var ingen som hadde gjort noe lignende tidligere, alle har hatt sin egen måte å beregne pris på. "

- (29) Kalkulasjonsmodellen ble presentert for medlemmene i en artikkel skrevet av Oppegaard i "Norsk Turbil" nr. 3/07 under overskriften "Veiledende priser på Turbiltjenester?". Innledningsvis i artikkelen presenteres en tabell med overskrift "Veil PRISER Norges Turbileierforbund 2008". Det uttales at:

"For å ta høyde for alle disse nye kostnadene må det en kraftig prisjustering til for 2008. Styret har derfor besluttet å gå ut med veiledende priser for 2008! Vi har utarbeidet en enkel kalkulasjonsmodell i Microsoft Excel som vil bli gjort tilgjengelig for alle medlemmer av NTEF. Vi kan igjen ikke påtvinge våre medlemmer til å benytte denne, men igjen er det en oppfordring fra styret om en rekalkulasjon av prisene i markedet! Prisene må over taxinivå for at det skal bli spennende å drive forretninger med store enheter som koster fra 2 mill. kroner og oppover! For å møte alle disse nye påleggene og kostnadene som kommer er vi i styret overbevist om at påslaget i

2008 må bli minst "to fenhundringer"."

[...]

"Skal du ha noe håp om å fornye deg videre og ha likviditet til uforutsette kostnader må du sitte igjen med 12-1400,- kroner pr dag. Derfor mener vi det er riktig å gå ut med en veiledende pris og håpe våre medlemmer vil følge denne!"

- (30) Under overskriften *"Hva med de store aktørene?"* fremgår videre:

"Er det ikke sånn da at de store skylder på at vi små tar alt for lave priser og dermed må følge våre priser? Er det ikke også sånn at vi skylder på de store at de ikke tar godt nok betalt, slik at ikke vi heller kan gjøre dette? Vi tar derfor dette initiativet!!! La de store få vite at vi har kalkulert våre priser "riktig"! La de få vite hva du syntes om deres priser når du kjører på oppdrag for disse. Klarer vi små å stå sammen tar det nok ikke lang tid før dette oppdages. Har vi is i magen til dette da? Vi håper og tror det!"

- (31) Avslutningsvis i artikkelen fremsettes følgende oppfordring:

*"Som vi oppfordret til i forrige nummer av NT. La oss konkurrere på myke verdier som service, tilgjengelighet, busspark etc. i stedet for på pris!
Det vil alle tjene på!"*

Vedlegg 9: Artikkel med tittelen "Veiledende priser på Turbiltjenester?", "Norsk Turbil" nr. 3/07 side 34-35

- (32) Kalkulasjonsmodellen er et excel-ark med overskriften *"VEIL PRISER Norges Turbileierforbund 2008"*. Modellen har blitt distribuert på NTEFs medlemsmøte 10. januar 2008, samt oversendt per e-post på forespørsel fra medlemmene. Et eksempel på dette er e-post til Stig E. Mjøs 9. januar 2008.

Vedlegg 10: E-post fra Dag Oppegaard til Stig E. Mjøs 9. januar 2008, med vedlagt kalkulasjonsmodell og bruksanvisning

- (33) Sammen med modellen har medlemmene mottatt en "bruksanvisning" til programmet. Bruksanvisningen forklarer kortfattet hvordan programmet skal anvendes. Det fremgår også her at brukerne oppfordres til å komme med tilbakemeldinger på modellen. Dette peker i retning av at det i tilknytning til kalkulasjonsmodellen ble lagt opp til en drøfting av prisene i bransjen.
- (34) Kalkulasjonsmodellen er basert på at den enkelte bruker legger inn data for den aktuelle turen som det skal beregnes pris for. Kalkulasjonsmodellen gir da ferdige priser inklusive merverdiavgift for fem ulike buss-størrelser. Det enkelte selskap kan selv legge inn variabler som tidsforbruk, antall km tur/retur, antall km for tomkjøring, antall overnattinger, antall dager med diett samt eventuelle avgifter/bompenger.
- (35) Da kalkulatoren ble distribuert inneholdt den følgende data:
- Pris pr km: 10 kroner for den minste bussen og økende til 20 kroner for den største.

- Pris pr km tomkjøring: 8 kroner for den minste bussen økende til 14 kroner for den største.
 - Kjøretid og ventetid: her er lagt inn 250 kroner pr time, men regulert med en faktor avhengig av buss-størrelse. Faktor fra 0,8 økende til 1,4 for største buss.
 - Ståtid flerdagstur: Antall dager multipliseres med 500 og multipliseres deretter med 6,25. Dette gjelder for den minste bussen. For de øvrige buss-størrelsene brukes en faktor fra 1,1 til 1,6 beregnet med bakgrunn i summen for den minste bussen.
 - Overnatting: 1.200 kroner pr natt.
 - Diett: 360 kroner pr dag.
 - Bompenger Oslo/Østfold: 40 kroner pr passering.
 - Lufthavnavgift OSL: 120 kroner.
- (36) Det bemerkes for ordens skyld at ingen av cellene i modellen er låst, og det er således mulig for brukeren å legge inn egne data/faktorer i de feltene som allerede er utfylt fra NTEFs side. Det følger imidlertid av punkt 4 i kalkulasjonsmodellens bruksanvisning at kalkulasjonssatsene (hvite felt) ikke skal endres:
- "Ikke legg inn noen tall i hvite felt. De er ikke låst slik at dere kan se kalkulasjonssatsene".*
- (37) Prisene er beregnet av Oppegaard, jf. protokoll fra forklaringsopptak med Oppegaard av 17. desember 2008 punkt 12. Modellen tar ifølge Oppegaard hensyn til påløpte kostnader i tillegg til en fornuftig bruttofortjeneste:
- "[...] det lagt inn en bruttofortjeneste som Oppegaard mener er fornuftig, det er her snakk om en 15-20%"*
- (38) Dette viser at kalkulasjonsmodellen ikke bare beregner kostnader som påløper ved busstransport, men også angir priser ved å legge inn en kalkyle for bruttofortjeneste.
- (39) Etterfølgende artikkel i "Norsk Turbil" nr. 1/08 med overskriften "Har du kalkulert inn årets nye kostnader?", også forfattet av Oppegaard, viser at NTEFs oppfordring er fulgt opp, jf. følgende avsnitt:
- "Vi har fått fantastisk respons på kalkulatoren vi tilbød i forrige nummer av NORSK TURBIL, og håper at de nær 100 medlemmene som har fått denne tilsendt ser nytten av å bruke denne. [...] Prisene som oppnås om dagen ser også ut til å være i samsvar med denne kalkulatoren."*

Vedlegg 11: Artikkel med tittelen "Har du kalkulert inn årets nye kostnader?", "Norsk Turbil" nr. 1/08 side 13

- (40) I forklaringsopptaket 17. desember 2008 opplyste Oppegaard at tallene oppgitt i artikkelen ikke er korrekte. Kalkulasjonsmodellen skal ifølge ham være distribuert til ca. 40 personer - 23 deltagere på medlemsmøtet 10. januar 2008 samt sendt per e-post til ca. 20 personer.
- (41) Det bemerkes for ordens skyld at kalkulasjonsmodellen som er utsendt til medlemmene ikke er helt identisk med modellen som er avbildet i "Norsk Turbil" nr. 3/07. Blant annet har den avbildede modellen flere felt nederst som gir anledning til å gi rabatt som ikke finnes i den utsendte modellen. Dette illustreres av Oppegaards e-post til Alf Helge Bolle av 10. januar 2008.

Vedlegg 12: E-post fra Oppegaard til Alf Helge Bolle 10. januar 2008

- (42) I artikkelen "Har du kalkulert inn årets nye kostnader?" i "Norsk Turbil" nr. 1/08 (se vedlegg 11) oppfordres også medlemmene til å innkalkulere en "miljøavgift" i prisene. Det ble uttalt at:

"[t]ar vi utgangspunkt i dagens miljøavgift og diesel og ganger denne med et gjennomsnittsforkbruk på 3 liter pr mil får vi en fakturerbar miljøavgift pr kr 1,65 pr mil eller 16,5 øre pr kilometer."

- (43) I tillegg gjentas oppfordringen om å benytte kalkulasjonsmodellen NTEF har utarbeidet:

"Vår oppfordring gjentas. Bruk NTEF kalkulatoren som en rettesnor og ta deg riktig betalt. Gjør du dine enkle beregninger, tror vi du kommer fort fram til at det ikke en gang er interessant å starte opp bussen dersom dagsprisen er under 5000,- kroner."

- (44) På medlemsmøtet i NTEF 10. januar 2008 holdt Oppegaard en presentasjon med tittelen "Velkommen til medlemsmøte i NTEF – Fagerborg Hotell Lillestrøm 10. januar 2008". Det andre punktet på agendaen for møtet er i forannevnte presentasjon angitt å være "Veiledende priser". Den resterende delen av presentasjonen omhandler de veiledende prisene, samt hvordan medlemmene kan foreta en smartere prising, herunder muligheten for å ta nattillegg.

Vedlegg 13: Presentasjon fra medlemsmøte 10. januar 2008

- (45) Under overskriften "Vår regnemodell" heter det blant annet at modellen:

" – [...] Hever prisnivået på standard oppdrag"

- (46) Deretter presenteres selve modellen og det gis en beskrivelse av hvordan modellen skal anvendes.

- (47) Under overskriften "Nye kostnader?" presenteres flere punkt, herunder overtid, nattkjøring og økte kostnader til diesel, bom- og fergeavgifter. Under overskriften "Kan vi prise oppdrag smartere?" tar presentasjonen for seg hvorvidt man kan velte de "nye kostnadene" over på kunden.

- (48) Presentasjonen viser at NTEF i tillegg til å oppfordre medlemmene til å øke prisene, også la opp til en drøfting av konkrete pristillegg, herunder nattillegg.

- (49) "Norsk Turbil" nr. 1/08 inneholder en reportasje fra et medlemsmøte avholdt 10. januar 2008 med overskriften "Stor deltagelse på medlemsmøte under Reiselivsmessa". Reportasjen er skrevet av Oppegaard.

"Programmet fortsatte med en presentasjon av forbundets nye kalkulasjonsprogram og veiledende priser som ble omtalt i forrige nummer av NORSK TURBIL. Dette emnet har engasjert og det er stor enighet blant medlemmene om at prisene må justeres etter alle nye pålegg og avgifter som bransjen nå står overfor. Styret håper flest mulige av medlemmene vil styre seg inn mot våre anbefalte priser, det vil medføre et løft for hele næringen."

Vedlegg 14: Artikkel med tittelen "Stor deltagelse på medlemsmøte under Reiselivsmessa", "Norsk Turbil" nr. 1/08 side 14-15

- (50) Prispolitikken i bransjen var også et tema på NTEFs generalforsamling 21. april 2008. I artikkelen "Generalforsamling" inntatt i "Norsk Turbil" nr. 2/08 rapporteres det fra møtet. Artikkelen viser at kalkulasjonsmodellen har blitt benyttet av medlemmene for å øke prisene. Det uttales blant annet at:

"[...] Mange medlemmer har klart å øke prisene, og Dag Oppegaards matrise for prisperegning av turer er populær."

- (51) I artikkelen oppfordres i tillegg medlemmene til å øke prisene:

"Alle er enige om at vi må prise turene på en slik måte at vi bevarer selvrespekten for eget arbeid og slik at kundene forstår å verdsette vår innsats! Å kjøre på drosjepris er ren galskap."

E-post fra Stenvaag til Oppegaard 6. september 2008 viser at Stenvaag forfattet artikkelen.

Vedlegg 15: Artikkelen "Generalforsamling", "Norsk Turbil" nr. 2/08 side 28-29

Vedlegg 16: E-post fra Steinar Johansen Stenvaag til Dag Oppegaard 6. september 2008

- (52) I "Norsk Turbil" nr. 2/08 gjentas enda en gang oppfordringene om å øke prisene. Under overskriften "Er vi Norges største idioter?" skriver Oppegaard blant annet at:

"Vi har gjennom det siste året brukt mye tid i forbundet, og skrevet mange artikler i dette bladet om at medlemmene våre må kalkulere sine oppdrag "riktig"!

Vi har sågar laget en kalkulator med "veil. priser" og denne er sendt ut til snart 100 busselskaper!!!!

[...]

Med dagens dieselpriiser, renteøkninger og nye bomavgifter er det uforståelig at man kjører til slike priser? Trøsten må være for de som ikke har gjort dette, at det må komme en avskalling i bransjen og mange konkurser ut over høsten og vinteren!

Men det er ikke dette NTEF jobber for, vi vil ha levelige vilkår for bransjen og våre medlemmer. Alle fergeselskaper har lagt på prisene taxinæringen har økt sine takster med minst 10 %, flyselskapene har lagt på sine priser, rutebilselskapene har lagt på sine og lagt ned eller redusert sine ulønnsomme ruter. MEN, hva skjer i turbilnæringen? Nei, der drar man nisselua godt ned over øynene, og "håper på det beste!!!! Det kan i beste fall kalles IDIOTI!!!!!!

De fleste som har en kuleramme med 10 kuler, finner nok fort ut at kostnadene op en dagstur i dag ligger på mellom 4500,- og 5000,- FØR avskrivninger, service, reparasjoner, dekkkostnader osv.

Nå er det på tide at vi klarer å stå sammen mot disse aktørene som har et eneste mål og det er å presse busskostnadene så langt ned som mulig for selv å tjene mest mulig!"

Vedlegg 17: Artikkel med tittelen "Er vi Norges største idioter?" , "Norsk Turbil" nr. 2/08 side 18

2.4.4 Oppsummering

- (53) Gjennomgangen ovenfor viser at NTEF representert ved Stenvaag og Oppegaard ved flere anledninger, gjennom sitt medlemsblad og på minst ett medlemsmøte, har oppfordret sine medlemmer til å øke prisene på turbiltjenester. Det er ikke avgjørende i saken om NTEFs styre og generalforsamling faktisk har stilt seg bak oppfordringene. Dette vil likevel bli gjennomgått i det følgende.

2.4.5 Særlig om NTEFs styre og generalforsamlings rolle i saken

- (54) I tilsvaret anfører NTEF at Oppegaard og Stenvaag alene står bak anbefalingene om prisøkning på turbiltjenester. Videre har Stenvaag, i forklaringsopptak avholdt 17. desember 2008, opplyst at det er Oppegaard alene som står bak kalkulasjonsmodellen og oppfordringene om prisøkning i egenskap av å være redaktør i "Norsk Turbil". I protokollen fra forklaringsopptaket heter det blant annet at:

"Dette [artikkelen i "Norsk Turbil" nr. 1/08] er Oppegaards artikkel, og det at han bruker "forbundets kalkulasjonsprogram" er ikke helt korrekt. Han burde ha skrevet "mitt kalkulasjonsprogram", da det er han som har laget det.

Det er Oppegaard som har laget regnearket og det er han som har sendt det ut. Styrets befatning er sekundær.

[...]

Stenvaags utgangspunkt er at det som er skrevet i bladet står for redaktørens ansvar. Selv om Stenvaag har formelt redaktøransvar, rekker han ikke å gjennomgå artiklene kritisk."

- (55) Redegjørelsen ovenfor viser imidlertid at Oppegaard ikke har vært alene om å fremsette oppfordringer om prisøkning. Det kan blant annet nevnes at Stenvaag har skrevet flere av de aktuelle artiklene, herunder lederen i "Norsk Turbil" 1/07 og artikkelen om generalforsamlingen 21. april 2008, begge referert ovenfor. Det kan videre bemerkes at Stenvaag innehar stillingen som ansvarlig redaktør for "Norsk Turbil". Stenvaag har i tillegg videreformidlet minst en forespørsel om oversendelse av priskalkulatoren.

Vedlegg 18: E-post fra Stenvaag til Oppegaard 17. januar 2008

- (56) Det kan videre bemerkes at overskriften på excel-arket som utgjør priskalkulatoren, er "VEIL PRISER Norges Turbileierforbund 2008". Overskriften tilsier at kalkulatoren er utgitt på vegne av Norges Turbileierforbund. Dette fremgår også fra coveret til CD'en med priskalkulatoren som er distribuert til enkelte medlemmer. På coveret fremgår følgende tekst: "NORGES TURBILEIERFORBUND VEILEDENDE PRISER 2008". Forbundets logo er trykket på coveret.

Vedlegg 19: Cover til CD med priskalkulator

(57) Årsberetningen fra styret i NTEF som ble lagt frem på generalforsamlingen 21. april 2008 viser videre at styret i NTEF har stått bak oppfordringene om prisøkning og promoteringen av kalkulasjonsmodellen. Årsberetningen er skrevet av Stenvaag jf. e-post fra Stenvaag til styret 11. april 2008.

(58) Det heter blant annet at:

"Styret har hatt 3 møter i år 2007 inkludert telefonmøte. Viktige saker dette året har vært å videreføre og stabilisere NORSK TURBIL som gir oss et helt nytt "image", fokusere på kjøre- og hviletidsreglene og håndhevelsespolitikken, prispolitikken i bransjen, 70-årsgrensa, medlemsmøter, HMS samt å fokusere på Oslopakke 3."

Under overskriften "*Prispolitikken i bransjen*" uttales følgende:

"Styret har fått Dag Oppegaard til å spre sin kalkyle til alle interesserte medlemmer, og mange har skaffet seg dette programmet. Styret mener vi må utvikle en langt større solidaritet med hverandre slik at vi ikke kjører hverandre konkurs."

Vedlegg 20: E-post fra Stenvaag til styret 11. april 2008, vedlagt årsberetning for 2007

(59) Protokollen fra generalforsamlingen viser at beretningen ble gjennomgått "punkt for punkt", og at Generalforsamlingen stilte seg bak oppfordringene. Under overskriften "innkomne forslag og saker lagt frem av styret" uttales det at:

"Forsamlingen mente ellers at Norsk Turbil er viktig for oss [og] at prispolitikken i bransjen bør følges opp[...]"

Vedlegg 21: Protokoll fra generalforsamling 31. april 2008, undertegnet av Knut Hommedal

Vedlegg 22: Protokoll fra generalforsamling 31. april 2008, undertegnet av Kjell W. Karlend

(60) Det bemerkes videre at e-post av 2. november 2007 fra Stenvaag til styret (se vedlegg 4) og Oppegaards forklaring, som redegjort for ovenfor, underbygger at styret har stilt seg bak oppfordringene om å øke prisene, herunder utgivelsen av veiledende priser i form av den aktuelle kalkulasjonsmodellen.

(61) Gjennomgangen ovenfor viser at både styret og generalforsamlingen stilte seg bak oppfordringene om prisøkning og utgivelsen av kalkulasjonsmodellen.

3 Nærmere om turbiltjenester

3.1 Innledning

(62) I nærværende sak er det, som det vil fremgå av punkt 4.2 nedenfor, tale om et samarbeid med konkurransebegrensende formål etter konkurranseloven § 10. Det er i slike tilfeller

ikke nødvendig å påvise en konkurransebegrensende virkning⁷ og således heller ikke nødvendig å ta stilling til avgrensningen av de relevante markeder. Konkurransetilsynet vil i det følgende likevel gi noen merknader til NTEFs anførsler om markedet.

- (63) Generelt vil en kjøper ta beslutninger basert på egenskaper ved produktene og tilbydernes lokalisering. Det avgrenses derfor et såkalt relevant marked, som deles inn i det relevante produktmarkedet og det relevante geografiske markedet. I avgrensningen henter Konkurransetilsynet veiledning fra EFTAs overvåkningsorgans kunngjøring om avgrensning av det relevante marked.⁸
- (64) Avgrensningen av det relevante produktmarkedet foretas ut fra en vurdering av hvorvidt etterspørerne anser produkter som innbyrdes substituerbare.⁹ Med substituerbar menes at etterspørerne vurderer at flere produkter dekker samme behov basert på produktenes egenskaper, pris og bruksområde.¹⁰ Jo bedre substitutt et produkt er til det produktet som tilbys, desto større er sannsynligheten for at produktet inngår i det samme relevante produktmarkedet. I likhet med det relevante produktmarked, avgrenses det relevante geografiske markedets utstrekning med utgangspunkt i kjøpernes substitusjonsmuligheter.¹¹

3.2 NTEFs anførsler

- (65) NTEF påpeker flere steder i tilsvaret at både det relevante produktmarkedet og det relevante geografisk marked er meget vidt. På side 1 i tilsvaret anføres for eksempel:

"Markedet er stort og omfatter alt fra persontransport i snever forstand til reiseliv i videste betydning."

- (66) I tilsvaret side 7 anføres:

"Det relevante marked er reiselivet i hele Norge og produksjon rettet mot deler av utlandet, fortrinnsvis Europa."

- (67) Andre steder i tilsvaret argumenterer NTEF for at det eksisterer flere snevrere avgrensede markedssegmenter. På side 2 i tilsvaret anfører NTEF for eksempel:

"[...] én av våre medlemsbedrifter [...] produserer [i hovedsak] bussreiser mellom Norge og Spania, en annen i det alt vesentlige anbudskjøring for ett av landets store helseforetak, en tredje skolekjøring for det offentlige, en fjerde skoleklasseseturer til Auschwitz, en femte kjører vesentlig underentreprise for et annet og større selskap osv. Dette betyr at NTEFs medlemmer bare delvis er konkurrenter."

- (68) Videre på samme side anføres:

⁷ Jf. EFTAs overvåkningsorgans retningslinjer for anvendelsen av EØS-avtalen artikkel 53 nr. 3 punkt 20, EØS-tillegget til Den europeiske unions Tidende nr 42, 06.09.2007, side 1.

⁸ EF-tidende 1998/L200/48 og EØS-tillegget nr. 28/3 1998.

⁹ Jf. EFTAs overvåkningsorgans kunngjøring om avgrensning av det relevante markedet, punkt 13-19.

¹⁰ Jf. EFTAs overvåkningsorgans kunngjøring om avgrensning av det relevante markedet, punkt 7.

¹¹ Jf. EFTAs overvåkningsorgans kunngjøring om avgrensning av det relevante markedet punkt 15 flg.

”Noen medlemmer definerer sin plass innenfor reiseliv, andre innen snever oppdragskjøring med buss, andre igjen innen personbefordring i bred forstand slik at de konkurrerer med taxibransjen. Og dette er ingen utfyllende beskrivelse.”

(69) På side 7 anføres:

”Selv om det er flere lokale medlemmer i en region, kan hver av dem ha etablert forskjellig profil og i realiteten betjene helt ulike markedssegmenter.”

(70) På side 8 anføres:

”Markedssituasjonen er særdeles ulik fra landsdel til landsdel, [...]”.

(71) Videre på samme side anføres:

”Markedsprisene i Norge bestemmes av de tunge aktørene [...] som [...] dominerer geografiske områder på en slik måte at de kan diktere prisene overfor publikum og tilsvarende ved innleie av våre medlemmer.”

(72) NTEF anfører også at bussbransjen i snever forstand er todelt. På den ene siden er rutebilselskaper som i tillegg driver turbilvirksomhet. Ifølge NTEF mottar disse aktørene subsidier fra det offentlige som kan brukes til å anskaffe materiell, samt at de kan benytte en stor personalstab til rimelig produksjon av bestillingsturer. På den annen side finner man de rent private aktører som ikke mottar noen form for offentlig tilskudd. NTEF anfører videre at det også finnes en tredje gruppe av produsenter:

[...] organisasjoner, hobbyklubber, videregående skoler m.fl. som har fått registrert buss på såkalt egentransporttillatelse, men likevel bruker bussen til andre grupper eller leier den ut ulovlig [...].

3.3 Konkurransetilsynets merknader

3.3.1 Utgangspunkt

(73) Konkurransetilsynet forstår NTEF slik at det gjøres gjeldende at det relevante produktmarkedet er all produksjon av transport- og reiselivstjenester, og at det geografiske markedet er nasjonalt, inkludert reiser fra Norge til utlandet. Videre synes det som om NTEF mener det eksisterer en rekke ulike produktmessige og geografiske segmenter innenfor dette markedet, og at konkurransen mellom aktører i ulike segmenter er begrenset.

3.3.2 Produkt

(74) Ulike medlemmer i NTEF henvender seg, som NTEF påpeker, til ulike kundegrupper. Medlemmene leverer likevel i stor grad samme *produkt*: transporttjenester utført med minibuss eller buss utenfor fastsatt rute (heretter benevnt turbiltjenester). Konkurransetilsynet legger således til grunn at produktene de ulike medlemmene tilbyr i stor grad vil oppfattes som substitutter av de ulike kundegruppene.

(75) Det som skiller turbiltjenester fra de fleste andre former for persontransporttjenester, herunder kollektivtransport i rute, er at turbiltransport er et skreddersydd og fleksibelt transporttilbud med minibuss eller buss som, i større grad enn andre persontransportformer, tilpasses kundens spesifikke transportbehov. Turbiltjenester skiller seg også fra

drosjetransport ved at transportmidlene som benyttes i all hovedsak er større.¹² På denne bakgrunn legger Konkurransetilsynet til grunn at det i liten grad er etterspørselssubstitusjon mellom turbiltjenester og andre transporttjenester.

- (76) Busser som benyttes til å drive persontransport i rute (typisk på ekspressbussruter eller i lokal kollektivtrafikk) må ha turvognløyve i tillegg til ruteløyve. Disse bussene vil i stor grad være bundet opp i rutekjøring, men *kan* også benyttes til turvognkjøring utenfor fast rute. Konkurransetilsynet utelukker derfor ikke at aktører som driver persontransport i rute kan øve et visst konkurransepress på aktører som utfører turbiltjenester.

3.3.3 Geografisk utstrekning

- (77) NTEF fremholder altså at det relevante geografiske markedet er nasjonalt. Det anføres imidlertid også at konkurransesituasjonen er særdeles ulik fra landsdel til landsdel, og at det eksisterer dominerende aktører med markedsrett i ulike geografiske områder.
- (78) I hvilken grad tilbydere av turbiltjenester på ulike steder vil være substitutter avhenger særlig av det konkrete oppdragets lengde. Konkurransetilsynet antar at det for helt korte oppdrag trolig bare vil være tilbydere innenfor et mindre område som er substitutter mens konkurransen om lengre oppdrag trolig vil skje mellom tilbydere innenfor samme region.
- (79) Konkurransetilsynet finner som nevnt ovenfor det ikke nødvendig å ta endelig stilling til markedets utstrekning. Det bemerkes likevel at det fremstår som lite sannsynlig at det er ett landsomfattende marked for turbiltjenester.

4 Overtredelse av konkurranseloven § 10

4.1 Nærmere om det rettslige grunnlaget

- (80) Etter konkurranseloven § 29 kan Konkurransetilsynet ilegge overtredelsesgebyr for brudd på § 10. Det kan også pålegges opphør av den ulovlige atferden i medhold av konkurranseloven § 12.
- (81) Konkurranseloven § 10 forbyr konkurransebegrensende avtaler mellom foretak. Bestemmelsen lyder i sin helhet:

Enhver avtale mellom foretak, enhver beslutning truffet av sammenslutninger av foretak og enhver form for samordnet opptreden som har til formål eller virkning å hindre, innskrenke eller vri konkurransen, er forbudt, særlig slike som består i

- a) å fastsette på direkte eller indirekte måte innkjøps- eller utsalgspriser eller andre forretningsvilkår,*
- b) å begrense eller kontrollere produksjon, avsetning, teknisk utvikling eller investeringer,*
- c) å dele opp markeder eller forsyningskilder,*

¹² Turvognløyve gir løyvehaveren rett til å drive persontransport utenfor rute med motorvogn registrert for "over åtte personer i tillegg til førersetet", jf. yrkestransportforskriften § 1 første ledd bokstav c. Drosjeløyve gir løyvehaveren rett og plikt til å drive transport utenfor rute med motorvogn registrert for "høyest åtte sitteplasser i tillegg til førersetet" jf. yrkestransportforskriften § 1 første ledd bokstav f. I særlige tilfeller kan det gis tillatelse for å drive drosjetransport med motorvogn registrert for høyest 16 sitteplasser i tillegg til førersetet jf. yrkestransportforskriften § 1 første ledd bokstav f annet punktum.

- d) *å anvende overfor handelspartnere ulike vilkår for likeverdige ytelser og derved stille dem ugunstigere i konkurransen,*
- e) *å gjøre inngåelse av kontrakter avhengig av at medkontrahentene godtar tilleggsytelser som etter sin art eller etter vanlig forretningspraksis ikke har noen sammenheng med kontraktsgjensstanden.*

Avtaler eller beslutninger som er forbudt i henhold til denne bestemmelse, skal ikke ha noen rettsvirkning.

Bestemmelsen i første ledd får ikke anvendelse på avtaler mellom foretak, beslutninger truffet av sammenslutninger av foretak og samordnet opptreden, som bidrar til å bedre produksjonen eller fordelingen av varene eller til å fremme den tekniske eller økonomiske utvikling, samtidig som de sikrer forbrukerne en rimelig andel av de fordeler som er oppnådd, og uten

- a) *å pålegge vedkommende foretak restriksjoner som ikke er absolutt nødvendige for å nå disse mål, eller*
- b) *å gi disse foretak mulighet til å utelukke konkurranse for en vesentlig del av de varer det gjelder.*

Kongen kan ved forskrift fastsette regler for hva som skal gå inn under tredje ledd (gruppefritak). Konkurransetilsynet kan bestemme at et gruppefritak ikke skal være anvendelig overfor bestemte foretak i den utstrekning avtaler, beslutninger og samordnet opptreden har virkninger som ikke er forenlige med tredje ledd.

- (82) Konkurranseloven § 10 er utformet etter mønster av EF-traktaten artikkel 81 og EØS-avtalen artikkel 53. Det understrekes i forarbeidene til konkurranseloven at EU/EØS-praksis knyttet til nevnte bestemmelser vil veie tungt ved fortolkningen og den nærmere fastsettelsen av innholdet i konkurranseloven § 10.¹³ Ved vurderingen av om samarbeidet innebærer en ulovlig konkurransebegrensning, henter Konkurransetilsynet veiledning fra EFTAs overvåkingsorgan retningslinjer for anvendelsen av EØS-avtalen artikkel 53 på avtaler om horisontalt samarbeid.¹⁴
- (83) Det oppstilles nærmere vilkår som må være oppfylt for at forbudet i konkurranseloven § 10 første ledd skal anses overtrådt. For det første må en markedsatferd være resultat av en "avtale", "samordnet opptreden" eller en "beslutning truffet av sammenslutninger av foretak". For det andre må samarbeidet skje mellom "uavhengige foretak". For det tredje må samarbeidet ha "til formål eller virkning å hindre, innskrenke eller vri konkurransen". For det fjerde må konkurransen begrenses merkbart. Merkbarkhetskravet fremkommer ikke direkte av lovteksten, men det fremgår av forarbeidene til konkurranseloven at det må oppstilles et merkbarkhetskrav tilsvarende det som følger av EU/EØS-retten.¹⁵ Ved vurdering av merkbarkhetsvilkåret kan det hentes veiledning fra EFTAs overvåkingsorgans kunngjøring om avtaler av mindre betydning.¹⁶ Anvendelsen av § 10 første ledd i den foreliggende sak beskrives nedenfor i punkt 4.2.

¹³ Ot.prp.nr 6 (2003-2004) side 224.

¹⁴ EFTAs overvåkingsorgans retningslinjer for anvendelsen av EØS-avtalens artikkel 53 på avtaler om horisontalt samarbeid, EF-tidende C266/01, 31.10.2002 og EØS-tillegget til EF-tidende nr. 55/1, 31.10.2002.

¹⁵ Ot.prp.nr 6 (2003-2004) side 225.

¹⁶ Kunngjøring fra EFTAs overvåkingsorgan om avtaler av mindre betydning som ikke merkbart begrenser konkurransen i henhold til EØS-avtalen artikkel 53 nr. 1 (merkbarhetsvurderingen), EF-tidende C67/20, 20.3.2003 og EØS-tillegget til EF-tidende nr. 15/11, 20.3.2003.

- (84) På nærmere bestemte vilkår vil den konkurransebegrensende atferden likevel kunne være tillatt, jf. konkurranseloven § 10 tredje ledd. Dette forutsetter at konkurransebegrensningene leder til samfunnsøkonomiske gevinster som kommer forbrukerne til gode, samtidig som konkurransen ikke kan utelukkes for en vesentlig del av det relevante markedet. I tillegg må konkurransebegrensningen være absolutt nødvendig. Anvendelsen av unntaksbestemmelsen i den foreliggende sak behandles nærmere under punkt 4.4.

4.2 Nærmere om vilkårene i konkurranseloven § 10 første ledd

4.2.1 Beslutning truffet av en sammenslutning av foretak

- (85) I nærværende sak er det vilkåret ”beslutning truffet av sammenslutninger av foretak” som er det aktuelle alternativet med hensyn til anvendelsen av konkurranseloven § 10 første ledd.
- (86) Det følger av EF-domstolens praksis at det ved avgjørelsen av om det foreligger en sammenslutning av foretak ikke oppstilles noe krav til enhetens rettslige form.¹⁷ Det fremgår av EF-domstolens praksis og juridisk teori at bransjeorganisasjoner er et typisk eksempel på en enhet som kan anses som en sammenslutning av foretak.¹⁸
- (87) NTEF er en bransjeorganisasjon for uavhengige foretak i den norske turbilnæringen. NTEF er således å anse som en sammenslutning av foretak i henhold til konkurranseloven § 10 første ledd.
- (88) Det må videre tas stilling til hvorvidt det foreligger en ”*beslutning*” truffet av NTEF.
- (89) Vilket ”*beslutning*” er i praksis fra Kommisjonen og EF-domstolen underlagt en vid fortolkning.¹⁹ I *I.A.Z International Belgium* fant EF-domstolen at en anbefaling fremsatt av en bransjeforening om å ikke anvende ”uautoriserte” apparater var å anse som en beslutning i henhold til EF-traktaten artikkel 81.
- (90) Det avgjørende er om organisasjonens aktiviteter, uavhengig av form, er egnet til å samordne medlemmenes kommersielle aktiviteter og derigjennom begrense konkurransen. Det er ikke krav om at beslutningen er bindende eller at medlemmer etterlever den. Anbefalt atferd vil således være omfattet. I Jones and Sufrin, ”EC Competition Law”, third edition, er dette uttrykt slik:
- ”[a] recommendation by an association to its member, which have no binding effect, will constitute a decision, if in reality it is intended to determine, or is likely to have the effect of determining, the member’s conduct” (side 172).*
- (91) I Norsk Konkurranserett fremholdes det:

¹⁷ Se blant annet sak C-309/99 *Wouters v. Alegemene Raad van de Nederlandse Order van Advocaten*, Sml. 2002 side I-1577, samt Jones and Suferin, ”EC Competition Law”, third edition 2007, side 130 flg. og side 146 flg.

¹⁸ Se bla. Richard Whish, ”Competition Law”, sixth edition 2008, side 102.

¹⁹ Jf. blant annet EF-domstolens avgjørelse i *I.A.Z International Belgium*¹⁹ og Kolstad og Ryssdal, *Norsk Konkurranserett*, Oslo, 2006, bind I (heretter *Norsk Konkurranserett*) side 249-250.

"Også ikke-bindende anbefalinger vil omfattes dersom de er egnet til å samordne medlemmenes markedsadferd" (side 250).

- (92) I tilsvaret anfører NTEF at anbefalingene om å øke prisene på turbiltjenester ikke er egnet til å samordne medlemmenes kommersielle aktiviteter.
- (93) Konkurransetilsynet bemerker at NTEF, som redegjort for under punkt 2.4, ved flere anledninger, gjennom sitt medlemsblad og på medlemsmøtet 10. januar 2008, har oppfordret sine medlemmer om å øke prisene på turbiltjenester. En oppfordring om koordinerte økninger av en så sentral konkurranseparameter som pris, er egnet til å samordne medlemmenes kommersielle aktiviteter jf. punkt 4.2.2. Dette gjelder særlig når det som i denne saken er oppgitt flere konkrete talleksempler og i tillegg er distribuert en kalkulasjonsmodell til medlemmene av NTEF.
- (94) I tilsvaret fremholder NTEF at Konkurransetilsynet i det minste må påvise at det foreligger en form for felles vilje bak anbefalingene. Det anføres i denne forbindelse at NTEF er løst og uforpliktende organisert og at forbundet ikke har sanksjonert medlemmer som ikke har fulgt opp anbefalingene.
- (95) Konkurransetilsynet bemerker at det, som nevnt ovenfor, er tilstrekkelig å påvise at anbefalingene er fremsatt på vegne av sammenslutningen og at anbefaling har til formål, eller er egnet til, å samordne medlemmenes kommersielle aktivitet. Det er ikke nødvendig at medlemmene har oppfattet anbefalingene om prisøkning som en beslutning eller et bindende pålegg, eller at manglende etterlevelse sanksjoneres.
- (96) Det anføres videre i tilsvaret at anbefalingene om å øke prisene på turbiltjenester er å anse som ensidige oppfordringer fra redaktørene av "Norsk Turbil", og at forbundet derfor ikke kan gjøres ansvarlig for anbefalingene.
- (97) Som gjennomgangen i punkt 2.4 viser har både Oppegaard og Stenvaag vært spesielt aktive i arbeidet med å fremsette prisoppfordringer. Det er imidlertid ikke fremkommet forhold som gir grunnlag for at de, som henholdsvis ansvarlig redaktør/styreformann og redaktør/styremedlem, ikke har handlet på vegne av NTEF.
- (98) Under enhver omstendighet fremgår det at styret og generalforsamlingen i NTEF har stilt seg bak oppfordringene til økte priser på turbiltjenester, jf. redegjørelsen under punkt 2.4.1. Styrets positive holdning til anbefalingene bekreftes tildels i tilsvaret. Fra tilsvaret hitsettes:

"Styret har sett positivt på at redaktøren har laget en enkel budsjetteringsmodell og har animert ham til å spre dette – men har aldri deltatt som kollegium i prosessen."
- (99) Det følger av det ovennevnte at anbefalingene til medlemsforetakene om å øke prisene på turbiltjenester er gitt på vegne av NTEF.
- (100) Det legges etter dette til grunn at anbefalingene til medlemsforetakene om å øke prisene på turbiltjenester er å anse som "beslutning" fattet av NTEF i henhold til konkurranseloven § 10 første ledd.

4.2.2 Konkurransereguleringskriteriet

- (101) For at en beslutning truffet av en sammenslutning av foretak skal omfattes av konkurranseloven § 10 første ledd, må den "ha til formål eller virkning å hindre, innskrenke eller vri konkurransen".
- (102) For å ta stilling til hvorvidt oppfordringene fra NTEF til sine medlemmer om å øke prisene på turbiltjenester har til formål eller virkning å hindre, innskrenke eller vri konkurransen, må det først undersøkes hvorvidt medlemmene i NTEF kan anses som konkurrenter. Ved vurderingen henter Konkurransetilsynet veiledning fra EFTAs overvåkningsorgans retningslinjer for anvendelsen av EØS-avtalen artikkel 53 på avtaler om horisontalt samarbeid (de horisontale retningslinjer).²⁰
- (103) Begrepet "konkurrent" sikter ifølge de horisontale retningslinjer til både "faktiske og potensielle konkurrenter", jf. punkt 1.2 i de horisontale retningslinjer.
- (104) I retningslinjenes fotnote 11 er "faktisk konkurrent" forklart slik:
- "Et selskap anses som en faktisk konkurrent dersom det enten er aktivt på det samme relevante marked, eller, i fravær av avtalen, kan omstille seg til å produsere de relevante produkter og markedsføre dem på kort sikt, uten å pådra seg betydelige tilleggskostnader eller vesentlig risiko, som reaksjon på en liten, men varig økning i de relative priser (umiddelbar substitusjon på tilbudssiden). Det samme resonnetet kan føre til en samling av ulike geografiske områder. Dersom substitusjon på tilbudssiden vil gjøre det nødvendig å foreta en betydelig justering av eksisterende materielle og immaterielle aktiva, gjennomføre tilleggsinvesteringer, ta strategiske beslutninger eller omstillingen vil ta tid, vil et selskap imidlertid ikke behandles som en faktisk konkurrent, men som en potensiell konkurrent."*
- (105) I retningslinjenes fotnote 12 er en "potensiell konkurrent" forklart slik:
- "Et selskap anses som en potensiell konkurrent dersom det påvises at selskapet, i fravær av avtalen, kunne og sannsynligvis ville påta seg de nødvendige tilleggsinvesteringer eller nødvendige omleggingskostnader slik at det kunne etablere seg på det relevante marked som svar på en liten og varig økning i de relative priser. Denne vurderingen må bygge på realistiske forhold, en rent teoretisk mulighet for etablering på et marked er ikke tilstrekkelig [...] Markedsetableringen må skje tilstrekkelig raskt til at trusselen om markedsetablering legger begrensninger på markedsdeltakernes atferd. Dette vil vanligvis bety at etablering må skje i løpet av kort tid [...] Den tid som er nødvendig for at et foretak som allerede er aktivt på markedet skal kunne justere sin virksomhet, kan benyttes som et utgangspunkt for å fastsette tidsrommets varighet."*
- (106) Problemstillingen er i det følgende om NTEFs medlemsforetak er å anse som konkurrenter.
- (107) Det fremgår av punkt 3.3 at tjenestene NTEFs medlemmer tilbyr i stor grad vil oppfattes som substitutter av etterspørerne. Avhengig av oppdragenes lengde vil det variere hvor mange av medlemmene i NTEF som vil være konkurrenter og dermed i hvilken grad oppfordringene er egnet til å være konkurranseregulerende, jf punkt 3.3.

²⁰ EFTAs overvåkningsorgans retningslinjer for anvendelsen av EØS-avtalens artikkel 53 på avtaler om horisontalt samarbeid, EF-tidende C266/01, 31.10.2002 og EØS-tillegget til EF-tidende nr 55/1, 31.10.2002.

- (108) Det kan i den forbindelse nevnes at en gjennomgang av NTEFs medlemsliste²¹ viser at det er flere eksempler på at medlemmer i NTEF holder til i samme fylke. Blant annet har 12 av foreningens medlemmer postnummer i Oslo, 18 har postnummer i Akershus, 6 har postnummer i Østfold, 13 har postnummer i Oppland, 10 har postnummer i Hordaland, 13 har postnummer i Vestfold, 12 har postnummer i Telemark og 10 har postnummer i Rogaland. I tillegg finnes det flere eksempler på at medlemmer er lokalisert i samme by/tettsted. Det kan blant annet nevnes at det er 4 medlemmer med postnummer i Hønefoss, 3 med postnummer i Ålesund og 3 med postnummer i Trondheim. Dette viser at en rekke av NTEFs medlemmer vil være konkurrenter selv om markedene gis en snever geografisk avgrensning.

Vedlegg 23: Medlemsliste hentet fra NTEFs hjemmesider i mai 2009, sortert etter fylke

- (109) Uttalelser i "Norsk Turbil" viser at NTEFs medlemmer faktisk konkurrerer med hverandre. I lederartikkel i "Norsk Turbil" nr. 1/07 ("Frem for samarbeid") skriver eksempelvis Stenvaag:
- "Tenk om NTEF-medlemmene kunne få til et forpliktende samarbeide uten å tråkke i hverandres bed og ødelegge for hverandre og uten å stjele kunder fra hverandre!"*
- [...]
- "Enhver som kan tenke logisk, forstår at den måten markedet fungerer på i dag, er ødeleggende for oss alle".*
- (110) Det samme fremgår på side 13 i "Norsk Turbil" nr. 1/07. Her presenteres en nettside NTEF har utformet for utveksling av oppdrag mellom medlemmene. I den forbindelse uttales det:
- "Gå i gang og stol på at de andre medlemmene ikke misbruker dette til reklame for seg selv, for det er bannlyst! Andres kunder er hellige!"*
- (111) På bakgrunn av ovennevnte er det sannsynlig at en rekke av NTEFs medlemsforetak er faktiske eller potensielle konkurrenter.
- (112) For at en avtale, samordnet opptreden eller beslutning truffet av en sammenslutning av foretak skal omfattes av konkurranseloven § 10 første ledd, må den som nevnt ha til "formål eller virkning" å hindre, innskrenke eller vri konkurransen. Det følger fra rettspraksis fra EU at vilkårene er alternative. I *Société Technique Minière*²² uttalte EF-domstolen at:
- "[...] for the agreement at issue to be caught by the prohibition contained in Article 85 (1) it must have as its' object or effect the prevention, restriction or distortion of competition [...]. The fact that these are not cumulative but alternative requirements, indicated by the conjunction 'or', leads first*

²¹ Oppregningen avviker noe fra varselet. Dette skyldes at det finnes ulike medlemslister. Opplysningene her er basert på medlemslisten slik den frem på NTEFs nettsider i mai 2009.

²² Jf. sak C-56/65, *Société Technique Minière mot Maschinenbau Ulm*, Sml. 1965-68 side 283.

to the need to consider the precise purpose of the agreement, in the economic context in which it is to be applied. Where, however, an analysis of the [agreement] does not reveal the effect on competition to be sufficiently deleterious, the consequences of the agreement should then be considered and for it to be caught by the prohibition it is then necessary to find that those factors are present which show that competition has in fact been prevented or restricted or distorted to an appreciable extent” (side 249).

- (113) Avtaler som har til *formål* å begrense konkurransen er således forbudt etter sin art, og det er følgelig ikke nødvendig å påvise en konkurransebegrensende virkning i det relevante markedet.²³ Det samme gjelder beslutninger truffet av sammenslutninger av foretak som har til formål å begrense konkurransen. Beslutningens formål skal tolkes objektivt. Partenes subjektive formål er ikke avgjørende.²⁴
- (114) Eksempler på samarbeid som anses å ha til formål å begrense konkurransen er prissamarbeid, markedsdeling, anbudssamarbeid og begrensing av produksjon.²⁵ Det kan blant annet vises til førsteinstansdomstolens avgjørelse i *European Night Services*²⁶, hvor det heter at det må foretas en virkningsanalyse:

”unless it is an agreement containing obvious restrictions of competition such as price-fixing, market-sharing or the control of outlets” (premiss 136).

- (115) I EFTAs overvåkningsorgans horisontale retningslinjer heter det videre:

” [A] category of agreements can be assessed from the outset as normally falling under Article 53 (1). This concerns cooperation agreements that have the object to restrict competition by means of price fixing, output limitation or sharing of markets or consumers.[...] It can therefore be presumed that these restrictions have negative market effects.”²⁷

- (116) Utgangspunktet er således at prissamarbeid har til formål å begrense konkurransen. Det finnes flere ulike former for prissamarbeid, herunder priskoordinering i form av enighet om å øke prisene og i form av utveksling av prisinformasjon. I *Cimentries*²⁸ fant eksempelvis førsteinstansretten at utveksling av prisinformasjon ville legge forholdene til rette for felles

²³ Se blant annet sak forenede saker T-374/94, T-375/94, T-384/94 og T-388/94 *European Night services* med flere mot Kommisjonen, Sml. 1998 side II-314, premiss 136 og sak T-62/98, Volkswagen AG mot Kommisjonen [2000] ECR II 2707 hvor det heter at *“It is settled case-law that for the purpose of the application of Article 85(1) there is no need to take account of the actual effects of an agreement when it has as its object the prevention, restriction or distortion of competition within the common market. Consequently, it is not necessary to show actual anti-competitive effects where the anti-competitive object of the conduct in question is proved” (premisses 178).*

²⁴ Dette fremgår også av EFTAs overvåkningsorgans horisontale retningslinjer, avsnitt 22. Sml. Kolstad og Ryssdal, *Norsk konkurranserett*, bind I, Oslo 2006, side 271 og Odudu, *Interpreting Article 81 (1): Object as Subjective Intention*, *European Competition Law Review* vol. 26, nr. 1 (2001).

²⁵ For en nærmere gjennomgang se Whish, *Competition Law*, sixth edition, side 116 flg.

²⁶ Jf. forenede saker T-374/94, T-375/94, T-384/94 og T-388/94 *European Night services med fler mot Kommisjonen*, Sml. 1998 side II-314.

²⁷ EFTAs overvåkningsorgans horisontale retningslinjer, avsnitt 25.

²⁸ Jf. forenede saker T-25/95, T-26/95, T-30/95, T-31/95, T-32/95, T-34/95, T-35/95, T-36/95, T-37/95, T-38/95, T-39/95, T-42/95, T-43/95, T-44/95, T-45/95, T-46/95, T-48/95, T-50/95, T-51/95, T-52/95, T-53/95, T-54/95, T-55/95, T-56/95, T-57/95, T-58/95, T-59/95, T-60/95, T-61/95, T-62/95, T-63/95, T-64/95, T-64/95, T-68/95, T-69/95, T-70/95, T-71/95, T-87/95, T-88/95, T-103/95 og T-104/95 *Cimenteries CBR* mot Kommisjonen, Sml. 2000 side II-491.

priser på lik linje med en uttrykkelig avtale. Førsteinstansretten fant på bakgrunn av dette at informasjonsutvekslingen hadde til formål å begrense konkurransen. Videre fant Kommisjonen i British Sugar²⁹ at enighet om felles prispolitikk om å øke prisene var å anse som en avtale eller samordnet opptreden som hadde til formål å begrense konkurransen:

“The parties' conduct is to be qualified as an agreement and/or concerted practice which had as its object the restriction of competition by the coordination of their pricing policy on the market for industrial sugar in Great Britain” (premiss 73).

- (117) Om det er tale om en avtale, samordnet opptreden eller en beslutning truffet av en sammenslutning av foretak som virkemiddel for priskoordineringen er således ikke avgjørende, så lenge atferden er egnet til å koordinere foretakenes prissetting.³⁰
- (118) I denne saken er det tale om gjentatte oppfordringer om å øke prisene, samt angivelse av veiledende priser. NTEF har videre fremsatt en klar oppfordring om å legge seg på det anbefalte prisnivået. Det er også oppgitt flere konkrete talleksempler med hensyn til pris i oppfordringen fra NTEF, jf. uttalelsene ”*minst to femhundringer*”, ”*må sitte igjen med 12-1400 kroner per dag*” og angivelse av en dagspris på 5000 kroner. I tillegg er det distribuert en kalkulasjonsmodell til medlemmene.
- (119) NTEFs oppfordringer til sine medlemmer om å ta en bestemt pris eller å øke prisene for sine tjenester vil kunne virke normerende på medlemsforetakenes prisfastsettelse i turbilmarkedet, og dermed begrense priskonkurransen mellom foretakene. Det vises til forarbeidene til konkurranseloven fra 1993. Her heter det at kalkulasjonssamarbeid ”*ofte [vil] virke sterkt normerende på prissettingen*”.³¹ Dette gjelder også i tilfeller hvor aktørene har anledning til å tilpasse kalkulasjonsmodellen, jf. Høyesteretts dom inntatt i Rt. 1995 side 1922 (Bølgepapp). Etter Konkurransetilsynets oppfatning er det stor risiko for at konkurransen svekkes eller elimineres når en bransjeforening veileder om prisfastsettelse eller anbefaler et bestemt prisnivå til sine medlemmer. Dette gjelder uavhengig av om veiledningene eller anbefalingene omhandler for eksempel faste priser, rabatter, prisstigning eller minimumspriser.³²
- (120) NTEFs oppfordringer til medlemmene om å ta en bestemt pris eller øke prisene for sine tjenester er etter Konkurransetilsynets oppfatning egnet til å koordinere medlemmenes prissetting.
- (121) NTEF har i tilsvaret anført at det ikke er mulig å samordne medlemmenes kommersielle aktiviteter. Bakgrunnen for dette skal blant annet være medlemmenes ulike markedssituasjon og at markedet er komplekst og uforutsigbart. Anbefalingene er derfor ifølge NTEF ikke egnet til å begrense konkurransen.
- (122) Kommisjonen tok i *Fenex*³³ stilling til tilsvarende problemstilling som i nærværende sak. En nederlandsk sammenslutning av foretak hadde over en lengre periode utgitt veiledende

²⁹ Jf. C-59/01P, British Sugar, Sml. 2003 side I-1759 og OJ [1999] L 76/1.

³⁰ Se også Polypropylene OJ [1988] L230/1 og Vitamines OJ [2003] L6/1.

³¹ Jf. NOU 1991: 27 side 129.

³² Sml. Konkurrencestyrelsens (danske konkurransemyndigheter) ”*Konkurrencedegørelse*” 2007 kapittel 5, ”*Bransjeforeningers informasjonsutveksling*”.

³³ Jf. COMP/34.983, sml. OJ [1996] L181/28.

priser for medlemsforetakene sine. Under henvisning til *Cementhandelaren v. Commission*³⁴ ble det lagt til grunn at:

"[...] the fixing of a price, even one which merely constitutes a target, affects competition because it enables all the participants to predict with a reasonable degree of certainty what the pricing policy pursued by their competitors will be."

(123) Det heter videre i Kommisjonens avgjørelse at:

"The circulation of recommended tariffs by a trade organization is liable to prompt the relevant undertakings to align their tariffs, irrespective of cost prices."

- (124) På bakgrunn av dette fant Kommisjonen at utgivelsen av veiledende priser hadde til formål å begrense konkurransen. Det var derfor ikke nødvendig å påvise en konkurransebegrensende virkning i markedet.
- (125) Det er således tilstrekkelig at anbefalingene reduserer usikkerheten om konkurrentenes prising. Oppfordringene fra NTEF om å heve prisene på turbiloppdrag, samt utgivelsen av en priskalkulator, er egnet til å redusere usikkerheten om hva de andre medlemmenes priser vil være. På denne bakgrunn må oppfordringene og utgivelsen av kalkulatoren anses egnet til å koordinere medlemmenes prissetting.
- (126) NTEFs fremholder at det har vært behov for opplæring i enkel bedriftsøkonomi blant medlemmene og at anbefalingene derfor ikke har hatt til formål å begrense konkurransen. De aktuelle anbefalingene tilsvarer ifølge NTEF pensum på det obligatoriske løyvekurset for yrkestransport.
- (127) Forbundets anbefalinger bærer ikke preg av å være bedriftsøkonomisk opplæring. På dette grunnlaget finner Konkurransetilsynet det tilstrekkelig å vise til gjennomgangen av de ulike prisoppfordringene ovenfor.
- (128) Oppfordringene må etter det overstående anses å ha et konkurransebegrensende formål etter konkurranseloven § 10 første ledd.
- (129) NTEF gjør i tilsvaret også gjeldende at anbefalingene mangler påvisbar effekt i markedet. Til dette bemerker Konkurransetilsynet, som nevnt ovenfor, at beslutninger som har til formål å begrense konkurransen er forbudt etter sin art, og det er følgelig ikke nødvendig å påvise en konkurransebegrensende virkning i det relevante markedet.³⁵ Det bemerkes likevel at NTEFs prisanbefalinger uansett synes å ha hatt en konkurransebegrensende virkning i markedet, jf. sitatene fra artiklene *"Har du kalkulert inn årets nye kostnader?"* og *"Generalforsamling"* i "Norsk Turbil" nr. 1/08 gjengitt under punkt 2.4.

³⁴ Jf. [1972] ECR, side 977.

³⁵ Se blant annet sak forenede saker T-374/94, T-375/94, T-384/94 og T-388/94 *European Night services* med flere mot Kommisjonen, Sml. 1998 side II-314, premis 136 og sak T-62/98, *Volkswagen AG* mot Kommisjonen [2000] ECR II 2707 hvor det heter at *"It is settled case-law that for the purpose of the application of Article 85(1) there is no need to take account of the actual effects of an agreement when it has as its object the prevention, restriction or distortion of competition within the common market. Consequently, it is not necessary to show actual anti-competitive effects where the anti-competitive object of the conduct in question is proved"* (premises 178).

4.2.3 Merkbar begrensning av konkurransen

- (130) Som nevnt i avsnitt 83 ovenfor må det innfortolkes et fjerde vilkår i konkurranse-loven § 10 om at beslutningen må begrense konkurransen merkbart.
- (131) Hvorvidt merkbarhetskriteriet er oppfylt beror på en helhetsvurdering der blant annet aktørenes størrelse, markedsforholdene og den aktuelle konkurransebegrensningens karakter er sentrale momenter.³⁶
- (132) EFTAs overvåkningsorgans kunngjøring om avtaler av mindre betydning, som blant annet omfatter enkelte former for samarbeid mellom konkurrerende foretak med en samlet markedsandel på under 10 prosent,³⁷ kommer ikke til anvendelse på alvorlige konkurransebegrensninger, herunder avtaler som har til formål ”å fastsette priser med henblikk på salg av produktene til tredjemenn”, jf. artikkel 11 nr. 1 bokstav a. Kunngjøringen får således ikke anvendelse for begrensninger med konkurransebegrensende formål som i denne saken.
- (133) For overtredelser med et konkurransebegrensende formål skal det lite til for at merkbarhetskravet er oppfylt. Begrunnelsen for dette er at samarbeid med konkurransebegrensende formål etter sin natur innebærer alvorlige virkninger på konkurransen, og således gjennomgående må anses å medføre en merkbar begrensning på konkurransen.
- (134) At det stilles meget små krav ved merkbarhetsvurderingen ved formålsovertredelser er også lagt til grunn i juridisk teori, se for eksempel Jones and Sufrin³⁸ der det blant annet uttales at:
- ”The more serious the restraint, however, the more insignificant the position held by the undertakings must be”* (s. 183).
- (135) Samme utgangspunkt er lagt til grunn i Whish³⁹. Her uttales det at:
- ”[...]it is to be expected that a stricter approach will be taken to agreements in the ‘object’ category within Article 81 (1) than those that have as their effect the restriction of competition”* (side 138).
- (136) NTEF anfører at forbundet har en markedsandel på mellom 2 promille og 2 prosent og at bransjen er for fragmentert til at anbefalingene om å øke prisene kan ha merkbar virkning i markedet jf. sak 1996 OJ C111/8 Eudim.⁴⁰ Ifølge NTEF er bransjen blant annet preget av mange små aktører. Videre gjøres det gjeldene at saken ikke dreier seg om ”konkrete og detaljerte oppfordringer” om å øke prisene slik Konkurransetilsynet fremholdt i varselet.

³⁶ Jf. *Beguelin mot GL Import Export*, Sak 22/71, domssamling 1971 side 257. Norsk konkurranserett side 289 flg.³⁶ og Ole-Andreas Rognstad, *Bagatellavtaler i EFs konkurranserett*, Oslo, 1992, side 39 flg.

³⁷ Jf. punkt 7.

³⁸ Jones and Sufrin, *EC Competition Law*, third edition side 183 og 188.

³⁹ Jf. Whish, *Competition Law*, sixth edition, side 138-141.

⁴⁰ I den nevnte saken fant Kommisjonen at informasjonsutveksling innenfor VVS ikke ville ha merkbar innflytelse på markedet. Det ble blant annet henvist til at markedet var fragmentert med rundt 3000 europeiske grossister og over en million produkter.

NTEF hevder på denne bakgrunn at merkbarhetskravet ikke er oppfylt.

- (137) Konkurransetilsynet har, som det fremgår fra punkt 3, ikke tatt endelig stilling til avgrensningen av markedet. Det understrekes at en endelig avgrensning av markedet heller ikke er nødvendig for avgjørelsen av merkbarhetskravet i den foreliggende saken. Selv om det, som NTEF anfører, skulle legges til grunn at markedet er nasjonalt og at det i så fall er tale om et marked med mange mindre og noen større aktører, tilsier NTEFs andel av turvognløyvene at påvirkningen av konkurransen ikke er ubetydelig hensett til den alvorlige konkurransebegrensningen saken gjelder. Det bemerkes i denne forbindelse at Konkurransetilsynet fastholder at det er tale om konkrete, detaljerte og gjentatte oppfordringer om å øke prisene på turbiltjenester.
- (138) Konkurransetilsynet har foretatt en opptelling av turvognløyver tilknyttet NTEF. Opptellingen viser at NTEF har 4,5 prosent av alle turvognløyver i Norge.⁴¹ I flere av fylkene har NTEF en forholdsvis høy andel av løyvene – i Hedmark er eksempelvis 22,7 prosent av løyvene tilknyttet NTEF, mens i Vestfold er 25,9 prosent av løyvene tilknyttet forbundet.⁴²

⁴¹ Opptellingen tar utgangspunkt i medlemslisten slik den fremkom på NTEFs internettside per 8. mai 2009. Det er ut fra denne forsøkt å identifisere hvor mange turvognløyver som er tilknyttet hvert enkelt medlem ved å søke opp medlemsnavnene i løyveregisteret www.transportloyve.no. Opptellingen ble utført 8. mai 2009. Oversikten viser således antall løyver hvert av selskapene som per 8. mai 2009 var registrert som medlem av NTEF hadde per 8. mai 2009. I de tilfeller dette ikke gav resultat er løyvehaverne søkt identifisert ved hjelp av organisasjonsnummer. Enkelte aktører har ikke vært mulig å identifisere og løyvetallet til disse medlemmene er derfor ikke tatt med i beregningen.

⁴² Som nevnt under punkt 3.3 har også busser som benyttes til å drive persontransport i *rute* (typisk på ekspressbussruter eller i lokal kollektivtrafikk) turvognløyve. Disse er tatt med i opptellingen til tross for at de i stor grad vil være bundet opp i rutekjøring.

Tabell 1: Oversikt over turvognløyver i Norge

Fylke	Totalt antall turvognløyver	Medlemmenes løyver	Andel av totalt antall turvognløyver i fylke
Akershus	2055	61	3,0 %
Aust-Agder	395	2	0,5 %
Buskerud	824	34	4,1 %
Finnmark	249	9	3,6 %
Hedmark	203	46	22,7 %
Hordaland	1289	23	1,8 %
Møre og Romsdal	607	23	3,8 %
Nordland	640	26	4,1 %
Nord-Trøndelag	434	43	9,9 %
Oppland	270	33	12,2 %
Oslo	552	54	9,8 %
Rogaland	860	30	3,5 %
Sogn og Fjordane	460	3	0,7 %
Sør-Trøndelag	555	8	1,4 %
Telemark	285	19	6,7 %
Troms	602	52	8,6 %
Vest-Agder	301	0	0,0 %
Vestfold	81	21	25,9 %
Østfold	371	8	2,2 %
Totalt	11033	495	4,5 %

- (139) Det er i denne forbindelse viktig å understreke at oppregningen i tabell 1 også omfatter løyver som er bundet opp til rutetransport. NTEFs andel av løyvener som konkurrerer om turbiloppdrag vil således være høyere enn det som fremgår av tabellen.
- (140) Legges det til grunn at landet må inndeles i flere turbilmarkeder, fremgår det av oppregningen ovenfor at NTEFs medlemmer i enkelte områder vil ha en relativt høy andel av turvognløyvener slik at merkbarhetskravet klart vil være oppfylt.
- (141) Det vises for øvrig til at opplysningene i "Norsk Turbil" klart indikerer at oppfordringene faktisk har innvirket på prisnivået, jf. blant annet artikkelen "Har du kalkulert inn årets nye kostnader?" i "Norsk Turbil" nr. 1/08 og artikkelen "Det nytter å stå sammen" i "Norsk Turbil" nr. 2/07. Begge artiklene er referert ovenfor.
- (142) På denne bakgrunn er det Konkurransetilsynets oppfatning at prisoppfordringene fra NTEF har begrenset konkurransen merkbart.

- (143) I tilsvaret har NTEF videre, under henvisning til blant annet EFTAs overvåkningsorgans kunngjøring om avtaler av mindre betydning, fremholdt at små og mellomstore foretak sjelden vil være i stand til å påvirke samhandelen merkbart og har referert en rekke terskler oppstilt i kunngjøringen. Konkurransetilsynet bemerker at dette relaterer seg til *samhandelskriteriet* i EØS-avtalen artikkel 53 nr. 1, det vil si om samhandelen mellom EØS-statene påvirkes merkbart, og ikke hvorvidt *konkurransen* påvirkes merkbart. Det er ikke oppstilt et samhandelskriterium i konkurranseloven § 10.

4.3 Konklusjon – konkurranseloven § 10 første ledd

- (144) Etter dette er det Konkurransetilsynets vurdering at vilkårene i § 10 første ledd er oppfylt.

4.4 Unntaksbestemmelsen i konkurranseloven § 10 tredje ledd

- (145) Det følger av konkurranseloven § 10 tredje ledd at et konkurransebegrensende samarbeid som rammes av forbudet i første ledd likevel kan anses som lovlig dersom fire kumulative vilkår er oppfylt.
- (146) Ved vurderingen av innholdet i konkurranseloven § 10 tredje ledd vil Konkurransetilsynet hente veiledning fra EFTAs overvåkningsorgans retningslinjer for anvendelse av EØS-avtalen artikkel 53 (3).⁴³
- (147) Det er et vilkår at den aktuelle beslutningen må bidra til å *”bedre produksjonen eller fordelingen av varene eller til å fremme den tekniske eller økonomiske utvikling”* samtidig som forbrukerne sikres *”en rimelig andel”* av de fordelene som oppnås. Fordeler som kun kommer medlemsforetakene til gode, regnes ikke som økonomiske fordeler. For at unntaket i § 10 tredje ledd skal komme til anvendelse, kreves det videre at foretakene ikke får mulighet til å utelukke konkurranse for en vesentlig del av de produkter det gjelder, jf. bestemmelsens bokstav b. I tillegg må konkurransebegrensningen være absolutt nødvendig, jf. bokstav a.
- (148) Det er de parter som ønsker å påberope seg unntaket § 10 tredje ledd som må godtgjøre at vilkårene i bestemmelsen er oppfylt.
- (149) Som nevnt tidligere må NTEFs oppfordringer i den foreliggende sak anses å ha et konkurransebegrensende *”formål”* i henhold til § 10. For denne typen overtredelser skal det svært mye til for at vilkårene i § 10 tredje ledd er oppfylt.⁴⁴
- (150) Konkurransetilsynet kan ikke se at det fremkommer opplysninger i tilsvaret som indikerer eller godtgjør at prisoppfordringene bidrar til *”å bedre produksjon eller fordelingen av varene eller til å fremme den tekniske eller økonomiske utviklingen”*. Dersom prisoppfordringene har ført til slike fordeler, må det uansett legges til grunn at disse ikke har kommet forbrukerne til gode. Det er vanskelig å se andre virkninger for forbrukerne enn

⁴³ EFTAs overvåkningsorgan retningslinjer for anvendelsen av EØS-avtalen artikkel 53 (3).

⁴⁴ Se blant annet Kommisjonens tiende *“Report on Competition”* hvor det uttales at priskartell faller inn under *“the category of manifest infringements under Article 81 (1) which is almost always impossible to exempt under Article 81 (3) because of the total lack of benefit to the consumer”*. Se også Whish, Competition Law, sixth edition, side 511-512, Jones and Sufirin, *EC Competition Law*, third edition, side 896 og Kolstad og Ryssdal, *Norsk Konkurranseret*, bind I, Oslo 2006, side 271.

prisøkninger. Det er etter dette ikke nødvendig å vurdere de to siste vilkårene i § 10 tredje ledd.

- (151) På bakgrunn av ovennevnte legges det til grunn at vilkårene i § 10 tredje ledd ikke er oppfylt i saken.

4.5 Forholdet til den redaksjonelle frihet og ytringsfriheten

- (152) Som nevnt under punkt 2.4 er flere av oppfordringene om prisøkning på turbiltjenester gitt i bransjebladet ”Norsk Turbil”, der Stenvaag og Oppegaard er henholdsvis ansvarlig redaktør og redaktør. Konkurransetilsynet har vurdert om lovgivningen om redaktørens frie rolle setter begrensninger for anvendelse av konkurranseloven i dette tilfellet. Basert på det foreliggende faktum kan imidlertid ikke Konkurransetilsynet se at dette er tilfelle.
- (153) Ettersom flere av oppfordringene om prisøkning på turbiltjenester er fremsatt i trykt skrift utgitt av en redaksjon, har Konkurransetilsynet videre vurdert om konkurranseloven § 10 må tolkes innskrenkende på bakgrunn av reglene om ytringsfrihet i Grunnloven § 100 og Den Europeiske menneskerettskonvensjonen artikkel 10, jf. menneskerettsloven⁴⁵ § 2. Etter Konkurransetilsynets oppfatning er det imidlertid ikke grunnlag for innskrenkende tolkning i nærværende tilfellet.
- (154) Det er ikke fremkommet opplysninger i tilsvaret som, etter Konkurransetilsynets oppfatning, kan danne grunnlag for en annen konklusjonen på dette punktet.

4.6 Konklusjon – konkurranseloven § 10

- (155) NTEFs anbefalinger til medlemsforetakene om å øke prisene på turbiltjenester er å anse som en konkurransebegrensende beslutning truffet av en sammenslutning av foretak i henhold til konkurranseloven § 10 første ledd. Beslutningen har et konkurransebegrensende formål etter § 10 første ledd, og konkurransen påvirkes merkbart. Vilårene for unntak etter § 10 tredje ledd er ikke oppfylt, og beslutningen er ikke omfattet av gruppefritak etter § 10 fjerde ledd. Det er følgelig Konkurransetilsynets vurdering at beslutningen er i strid med forbudsbestemmelsen i konkurranseloven § 10.

5 Pålegg om opphør

- (156) Ved overtredelser av konkurranseloven § 10 kan det pålegges opphør i medhold av konkurranseloven § 12 første ledd. Etter bestemmelsen kan Konkurransetilsynet pålegge ”ethvert tiltak som er nødvendig for å bringe overtredelsen til opphør”. Påbud om opphør kan ilegges i kombinasjon med overtredelsesgebyr, jf. konkurranseloven § 12 annet ledd.
- (157) I dette tilfellet foreligger det gjentatte oppfordringer fra NTEF til medlemsforetakene om å øke prisene på turbiltjenester. Konkurransetilsynet har på denne bakgrunn funnet det nødvendig å pålegge påbud om opphør av denne typen atferd.

⁴⁵ Lov av 31. mai 1999 nr. 30 om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett.

6 Overtredelsesgebyr

6.1 Rettslig grunnlag

- (158) Forsettlig eller uaktsom overtredelse av konkurranseloven § 10 kan ilegges overtredelsesgebyr etter konkurranseloven § 29 bokstav a eller straff etter § 30 første ledd bokstav a.
- (159) Det fremgår av konkurranselovens forarbeider at det er tilstrekkelig med alminnelig sannsynlighetsovervekt ved ileggelse av overtredelsesgebyr, jf. Ot. prp. nr. 6 (2003-2004) side 117 og Innst. O. nr. 50 (2003-2004) side 41.
- (160) Konkurransetilsynet finner i denne saken at det under enhver omstendighet må legges til grunn at også et eventuelt krav til klar sannsynlighetsovervekt er oppfylt.

6.1.1 Objektive vilkår

- (161) Det er en forutsetning for ileggelse av overtredelsesgebyr at det foreligger en overtredelse av konkurranseloven. Som det fremgår ovenfor under punkt 4 legger Konkurransetilsynet til grunn at NTEF har overtrådt forbudet mot konkurransebegrensende samarbeid i konkurranseloven § 10 ved å ha oppfordret medlemsforetakene til å øke prisene på turbiltjenester.

6.1.2 Subjektive vilkår

- (162) Det følger av konkurranseloven § 29 at skyldkravet omfatter både uaktsom og forsettlig overtredelse.
- (163) Etter Konkurransetilsynets oppfatning foreligger det i denne saken en forsettlig overtredelse begått av NTEF og/eller noen som handlet på foreningens vegne. På bakgrunn av gjennomgangen ovenfor under punkt 2.4, legges det til grunn at oppfordringene om prisøkninger hos medlemmene av NTEF er gitt med viten og vilje og med kunnskap om deres konkurransebegrensende formål eller virkning.
- (164) Uansett må NTEF anses å ha opptrådt uaktsomt gjennom oppfordringene til sine medlemmer om å øke prisene på turbiltjenester.
- (165) Konkurransetilsynets legger således til grunn at både de subjektive og de objektive vilkår for å ilegge overtredelsesgebyr er tilstede i denne saken.

6.2 Utmåling

6.2.1 Utgangspunkt

- (166) Etter konkurranseloven § 29 tredje ledd annet punktum skal det ved fastsettelsen av overtredelsesgebyrets størrelse særlig legges vekt på foretakets omsetning og på overtredelsens grovhet og varighet. Angivelsen av disse momentene er ikke uttømmende, også andre momenter kan være av betydning ved utmåling av overtredelsesgebyr.

- (167) Det fremgår av forarbeidene til konkurranseloven at det ved utmåling av overtredelsesgebyr særlig skal sees hen til regelverk, retningslinjer og praksis for utmåling av bøter under EU/EØS-retten.⁴⁶
- (168) Forskrift om utmåling og lemping av overtredelsesgebyr av 22. august 2005 nr. 909 (forskrift om utmåling av overtredelsesgebyr) gir nærmere regler om beregning av overtredelsesgebyr. Det fremgår av merknadene til forskriften § 2 at bestemmelsene legger til rette for at det kan ilegges overtredelsesgebyr på et nivå som gjenspeiler målet i forarbeidene om en harmonisering i forhold til bøtenivået i konkurransesaker i EU/EØS.
- (169) Det følger videre av forskriften om utmåling av overtredelsesgebyr § 3 annet ledd at det ved overtredelsens grovhet skal tas hensyn til overtredelsens art, den faktiske innvirkningen på markedet, foretakets gevinst, utvist skyld og om overtrederen har hatt en ledende eller passiv rolle i overtredelsen. Andre momenter som kan påvirke utmålingen av gebyr er avtaler eller tiltak som er gjennomført, om foretaket ved blant annet retningslinjer kunne ha forebygget overtredelsen, om foretaket har bistått Konkurransetilsynet i forbindelse med etterforskning av overtredelsen og økonomien til konsernet foretaket er en del av, jf. forskriften § 3 tredje ledd.
- (170) Ifølge forskriften § 3 fjerde ledd kan også overtredelsens varighet vektlegges ved utmålingen.
- (171) I henhold til forskriften § 1 annet ledd gjelder ”bestemmelsene om utmåling av overtredelsesgebyr for foretak [...] tilsvarende for sammenslutninger av foretak”.

6.2.2 Konkret vurdering

- (172) Det følger av forskriften § 2 annet ledd bokstav a at Konkurransetilsynet kan ilegge overtredelsesgebyr på inntil 10 prosent av foretakets omsetning ved brudd på konkurranseloven § 10. Med omsetning menes foretakenes samlede salgsinntekt for siste regnskapsår, jf. forskriften § 2 tredje ledd.
- (173) I tilsvaret anfører NTEF at det er urimelig å legge vekt på medlemsforetakenes omsetning. Ifølge forbundet må en ved utmålingen ta hensyn til forbundets egen omsetning og basere seg på de tall som fremgår av forbundets eget volum.
- (174) Til dette bemerker Konkurransetilsynet at det følger av forskriften § 2 annet ledd bokstav a, jf. tredje ledd, at dersom en ”sammenslutning av foretak” er overtredelse og overtredelsen angår medlemsforetakenes aktiviteter, ”er omsetning den samlede salgsinntekten til de medlemmene som er aktive på de markeder som berøres av overtredelsen”. Det er således den samlede salgsinntekten til medlemsforetakene i NTEF som legges til grunn ved vurderingen.
- (175) Oppfordringene i denne saken gjelder en sentral konkurranseparameter som pris. Videre er det tale om konkrete og detaljerte oppfordringer som er gjentatt over tid. I tillegg har NTEF distribuert en kalkulasjonsmodell som har fungert som et hjelpemiddel for å koordinere prisene. Overtredelsen må derfor anses som alvorlig. Som nevnt under punkt 4.2.2 må denne typen atferd anses å ha til formål å begrense konkurransen. I henhold til de

⁴⁶ Innst. O. nr. 50 (2003-2004) punkt 2.7 og Ot.prp. nr. 6 (2003-2004) side 241.

horisontale retningslinjene innvirker formålsovertredelsene direkte på resultatet av konkurranseprosessen og de presumeres derfor å ha skadelig effekt på konkurransen.⁴⁷ Overtredelsens art taler således for at det utmåles et relativt høyt gebyr. Videre har personene som har handlet på vegne av NTEF utvist forsett.

- (176) Konkurransetilsynet kan ikke se at det foreligger formildende forhold av betydning i denne saken.
- (177) På bakgrunn av dette har Konkurransetilsynet etter en helhetsvurdering kommet til at Norges Turbileierforbund ilegges et overtredelsesgebyr på 400 000 kroner. Det understrekes at det ved denne utmålingen er tatt hensyn til medlemmenes omsetning.
- (178) I tilsvaret fremholdt NTEF at forbundets inntekter baserer seg på medlemskontingenter, og at et høyt overtredelsesgebyr er uforholdsmessig og vil ødelegg forbundet. Til dette bemerker Konkurransetilsynet at overtredelsesgebyr som alene hensyntar NTEFs omsetning ikke ville ha den nødvendige preventive effekt for overtredelser av denne art begått av bransjeforeninger. Regelen innebærer riktignok at overtredelsesgebyret kan bli høyt i forhold til sammenslutningens omsetning. Hensikten med regelen er imidlertid nettopp å unngå at foretak kan redusere overtredelsesgebyrets ramme ved å samarbeide gjennom en sammenslutning av foretak.
- (179) Sammenholdt med den alvorlige overtredelsen som foreligger i nærværende sak er gebyret etter Konkurransetilsynets oppfatning ikke å anse som uforholdsmessig.
- (180) Det bemerkes at det utmålte overtredelsesgebyret ikke overstiger grensen på 10 prosent av medlemsforetakenes omsetning. Dette kan illustreres ved å se på omsetningen til noen få av NTEFs medlemsforetak. Moss Turbiler AS hadde eksempelvis en omsetning i 2007 på kroner 11 641 000, Oslo og Akershus Turbusser AS hadde i 2007 en omsetning på kroner 11 972 000, Sørli Turbusser hadde i 2007 en omsetning på kroner 8 648 000 og Aktive Fredsreiser Travel for Peace AS hadde i 2007 en omsetning på kroner 47 020 000.⁴⁸ Ti prosent av de nevnte foretaks omsetning utgjør kroner 7 928 100.

7 Vedtak

- (181) På denne bakgrunn, og med hjemmel i konkurranseloven §§ 12 og 29 jf. § 10 fatter Konkurransetilsynet vedtak med følgende slutning:
1. **Norges Turbileierforbund ilegges overtredelsesgebyr på 400 000 kroner - kronerfirehundretusen.**
 2. **Norges Turbileierforbund pålegges å opphøre med oppfordringer til sine medlemmer om prisøkning på turbiltjenester.**

⁴⁷ EFTAs overvåkningsorgans retningslinjer for anvendelsen av EØS-avtalens artikkel 53 på avtaler om horisontalt samarbeid, EF-tidende C266/01, 31.10.2002 og EØS-tillegget til EF-tidende nr 55/1, 31.10.2002, avsnitt 25.

⁴⁸ Omsetningstillene er hentet fra www.proff.no.

- (182) Det følger av konkurranseloven § 29 fjerde ledd annet punktum at overtredelsesgebyret forfaller til betaling to måneder etter at vedtaket er fattet, det vil si 31. august 2009. Beløpet bes innbetalt på Konkurransetilsynets konto nr. **7694.05.00245**. Vedtak om overtredelsesgebyr er tvangsgrunnlag for utlegg, jf konkurranseloven § 29 fjerde ledd tredje punktum.
- (183) Vedtak om overtredelsesgebyr kan ikke påklages, jf. konkurranseloven § 29 fjerde ledd første punktum. Norges Turbileierforbund kan imidlertid gå til søksmål mot staten for å prøve vedtaket. Dersom Norges Turbileierforbund bringer saken inn for domstolene vil tvangskraften suspenderes. Ved et eventuelt søksmål kan retten prøve alle sider av saken, og tvisteloven gjelder så langt den passer, jf. konkurranseloven § 29 fjerde ledd.
- (184) Vedtak om pålegg om opphør kan påklages i samsvar med reglene i forvaltningsloven § 28. En eventuell klage på denne delen av vedtaket stiles til Fornyings- og administrasjonsdepartementet, men sendes til Konkurransetilsynet. Klagefristen er tre uker, jf. forvaltningsloven § 29. Det gjøres for ordens skyld oppmerksom på at dersom Norges Turbileierforbund går til søksmål for å prøve vedtaket om overtredelsesgebyr kan vedtaket om pålegg om opphør bringes inn for retten i samme sak.
- (185) Konkurransetilsynet gjør videre oppmerksom på adgangen til innsyn i sakens dokumenter i medhold av forvaltningsloven §§ 18 og 19.

Med hilsen

Jostein Skaar
avdelingsdirektør (e. f.)

Håkon A. Cosma
etterforskningsleder

Vedlegg:

- Vedlegg 1: NTEFs vedtekter
- Vedlegg 2: Protokoll fra forklaringsopptak med Dag Oppegaard, 17. desember 2008
- Vedlegg 3: Protokoll fra forklaringsopptak med Steinar Johansen Stenvaag, 17. desember 2008
- Vedlegg 4: Leder med tittelen "Frem for samarbeid", "Norsk Turbil" nr. 1/07
- Vedlegg 5: Artikkel med tittelen "Skal vi kjøre for aktører som kun ønsker å presse prisene våre nedover?", "Norsk Turbil" nr. 1/07 side 11
- Vedlegg 6: Artikkel med tittelen "Det nytter å stå sammen!", "Norsk Turbil" nr. 2/07 side 11
- Vedlegg 7: Artikkel med tittelen "Femhundringen", "Norsk Turbil" nr. 2/07 side 16
- Vedlegg 8: E-post av 2. november 2007 fra Steinar Johansen Stenvaag til styret i NTEF
- Vedlegg 9: Artikkel med tittelen "Veiledende priser på Turbiltjenester?", "Norsk Turbil" nr. 3/07 side 34 -35
- Vedlegg 10: E-post fra Dag Oppegaard til Stig E. Mjøs 9. januar 2008, med vedlagt kalkulasjonsmodell og bruksanvisning
- Vedlegg 11: Artikkel med tittelen "Har du kalkulert inn årets nye kostnader?", "Norsk Turbil" nr. 1/08 side 13
- Vedlegg 12: E-post fra Oppegaard til Alf Helge Bolle 10. januar 2008
- Vedlegg 13: Presentasjon fra medlemsmøte 10. januar 2008
- Vedlegg 14: Artikkel med tittelen "Stor deltagelse på medlemsmøte under Reiselivsmessa", "Norsk Turbil" nr. 1/08 side 14-15
- Vedlegg 15: Artikkelen "Generalforsamling", "Norsk Turbil" nr. 2/08 side 28-29
- Vedlegg 16: E-post fra Steinar Johansen Stenvaag til Dag Oppegaard 6. september 2008
- Vedlegg 17: Artikkel med tittelen "Er vi Norges største idioter?", "Norsk Turbil" nr. 2/08 side 18
- Vedlegg 18: E-post fra Stenvaag til Oppegaard 17. januar 2008
- Vedlegg 19: Cover til CD med priskalkulator
- Vedlegg 20: E-post fra Stenvaag til styret 11. april 2008
- Vedlegg 21: Protokoll fra generalforsaling 31. april 2008, undertegnet av Knut Hommedal
- Vedlegg 22: Protokoll fra generalforsaling 31. april 2008, undertegnet av Kjell W. Karlend
- Vedlegg 23: Medlemsliste hentet fra NTEFs hjemmesider i mai 2009, sortert etter fylke